

**Tátrai Szilárd, Az 'én' az elbeszélésben
A perszonális narráció szövegtani megközelítése**

Argumentum, Budapest, 2002. 168 lap

Az elbeszélő szövegek kutatása az utóbbi évtizedben látványos eredményekkel gazdagította a nyelv- és irodalomtudományt. Egymás után láttak napvilágot az interpretációelmélet és az elbeszéléskutatás, a dekonstrukció és a modern retorika vagy az elbeszélés és a metaforikusság összefüggéseivel foglalkozó tanulmányok, monografikus igényű munkák.

Tátrai Szilárd kötete az első könyv terjedelmű áttekintése a narratológiában az első személyű elbeszélés terminussal jelölt jelenségcsoportnak. A téma és a feldolgozás újdonsága, tudományos jelentősége többek közt abban rejlik, hogy a kérdés, amellyel eddig nagyobb részt az irodalomtudományi szövegvizsgálat foglalkozott, most a nyelvtudomány nézőpontjából új megvilágításba került. Tátrai Szilárd megközelítése ugyanis szigorúan a nyelvészeti szövegtudomány keretei közt maradva — ám az interdiszciplinaritás jegyében, az irodalomtudományi elbeszéléselemélet eredményeit szem előtt tartva — tárja fel a perszonális narráció nyelvi szerveződésének problémáit. Az elemzésre választott szépirodalmi műveket nem mint esztétikai tapasztalatot hordozó műalkotásokat vizsgálja, hanem a nyelvi működés, a használat, a funkcionális aspektus foglalkoztatja. A dolgozatban „az érdeklődés középpontjába az a kérdés kerül, hogy milyen nyelvi lehetőségei vannak egy történet elmondásának, és ebben milyen szerepet játszanak az egyes szám első személyű formák mint deiktikus nyelvi elemek”, tehát „nem a történettel, hanem a narrációval kapcsolatos kérdésekre helyeződik a hangsúly” (19).

Tátrai Szilárd könyvének elméleti forrásanyagát a nyelvi tevékenységből kiinduló szövegmagyarázatok (HUMBOLDT, BAHTYIN) adják, a szerző hangsúlyozottan a kommunikáció-központú szövegfelfogás elkötelezettje, pragmatikai, kognitív szempontból közelít a narratívákhoz.

A hiánypótló könyvben előbb a szaktudós analízáló precizitásával az alapfogalmak tisztázására kerül sor, amely eljárás mintegy megalapozása, előkészítése kíván lenni a nagy körültekintéssel, igényességgel megírt elemző egységeknek. A műnek minden egyes fejezete önmagában is zárt egység, amely beépül a következő részbe. Általában az a jellemző a feldolgozásra, hogy a szerző koncentrikusan táguló körökben mutatja be, bontja ki a témát. Következétesen, szisztematikusan, feszes gondolatmenetben, logikusan halad előre lépésről lépésre.

Három nagyobb témakör követi egymást: „Az elbeszélés aktusa a narratív nyelvi kommunikációban”, „A perszónális narráció nyelvi működése”, „Perszónális narráció Ottlik Géza Iskola a határon című regényében”; az első két egység után invenciózus elemző tanulmányokban mutatja be a szerző, miképpen alkalmazhatók a konkrét szövegpéldányokon az elméleti megállapítások: „Kosztolányi Dezső: Esti Kornél, kilencedik fejezet”, „Faulkner: Megszületik augusztusban / Light in August”. Meggyőzően bizonyítja, hogy az elméleti nyelvtudomány eredményei és azok gyakorlati hasznosíthatósága között nincs áthidalhatatlan szakadék.

Már a kötet első fejezetében feltűnik, hogy Tátrai Szilárd komoly tudományos apparátussal dolgozik, szorosra szőtt fogalmi hálóján fennakad minden tisztázatlanság, megoldatlanság. Integrálja a hazai és a nemzetközi kutatások eredményeit, sőt, továbbgondolja, finomítja, önálló észrevételekkel gazdagítja az eddigi teorémákat. Figyelemre méltó többek közt az a megállapítása, hogy a narráció és a narratív diskurzus között célszerű lenne különbséget tenni. Az előbbi fogalom ugyanis a szövegben nyelvilag realizálódó narratív közvetítésre vonatkozik, az utóbbin pedig azt a szituációt kell értenünk, amelyben a beszélők között a történet átadása, létrehozása végbemegy. „Narratív diskurzusról tehát olyan szépirodalmi vagy nem szépirodalmi, fikcionális vagy nem fikcionális verbális (szóbeli vagy írásbeli) szövegek kapcsán beszélhetünk, ahol a beszélő a világról való ismereteit a narratív distancia alkalmazásával közvetíti, azaz önmagától elidegenítve egy történet keretében közli, pontosabban ahol a konkrét diskurzus során e **narratív közlésmód** dominánsnak mondható” (23; a szerző kiemelése). A finom különbségtevés, az alapos mérlegelés Tátrai Szilárd dolgozatában feltűnő szerepet kap: pregnánsan elkülöníti például az implikált szerző és a narrátor fogalmát (38), ugyanígy a fikcionalitás és a szépirodalmiság árnyalt megkülönböztetésére hívja fel a figyelmet (39). Talán épp a probléma összetettsége, a minuciózus vizsgálódás kelti időnként azt a benyomást, hogy a szerző az erények terén már-már túlzásokba esik, tömör stílusa nehézkesnek, körülményesnek hat: „Az elbeszélő szövegek fikcionalitásának komplex probléma-együttesét érintve témánk szempontjából olyan megközelítés tűnik kézenfekvőnek, amely a nyelvészeti pragmatikához kapcsolódva értelmezi a fikcionalitás kérdéskörét, s azt mint befogadás-specifikus jelenséget határozza meg, másképpen szólva a fikcionalitás fogalmát egy sajátos recepciós vagy kommunikációs mód jelölésére alkalmazza.” (41); illetőleg: „Következésképpen a címszereplő azonosságából adódó tematikus és a fikcióba beágyazott elbeszélő helyzet azonosságából adódó modális kapcsolatrendszer, továbbá az egyes fejezeteknek a novellaműfajhoz kapcsolódó elvárások alapján való megközelíthetősége egy rendkívül szoros, intertextuális dialógusviszonyt felismerő, illetve megteremtő olvasói beállítódás alapján tűnik magyarázhatónak” (50).

„A perszónális narráció nyelvi működése” című részben az elbeszélő én kerül az értekezés centrumába. Jogosan jegyzi meg Tátrai, hogy az egyes szám első, illetve harmadik személyű elbeszélés közti különbség nyelvi háttérét a szakirodalom nem tárta fel, s mivel a terminológiában dülő zavart reális veszélynek tekinti, a tisztább kategória, az egyértelmű fogalom alkalmazását javasolja: a *perszónális* és *imperszónális narráció* kifejezéseket. A GENETTE által használt *homodiegetikus*, *heterodiegetikus narráció* terminusok helyett valóban adekvátanak, a magyar narratológiában is használhatóbbnak tűnik föl e fogalmak bevezetése. A későbbiekben, a 60. oldalon világosan leírja a két típus jellemzőit, abból kiindulva, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a beszédeseményben

részt vevő személyekre utaló nyelvi elemek deiktikus használata: „Ha a résztvevői szerepek nyelviileg explicitté válnak az elbeszélő szövegben, **perszonális narrációról**, ha viszont a résztvevői szerepekre nem történik deiktikus utalás, **imperszonális narrációról** beszélhetünk.” A dolgozat egyik értékes fejezete e kategóriákhoz kapcsolódva a deiktikus funkciójú személyes névmásoknak a nyelvi szerveződésben betöltött szerepét vizsgálja, s a tipizált narrációs eljárásoknak egy olyan értelmezési módozatát teremti meg, amellyel a narrációban rejlő prototipikus lehetőségeket is magyarázni tudja.

A narráció perszonalitásának jobb megértéséhez segítenek hozzá a további fejtegetések, amelyek az első és a második személyű személydeixisekből kiindulva értelmezik a perszonális narráció nyelvi működését a fikcionális, illetőleg a nem fikcionális elbeszélésekben. Igen körültekintően jár el itt is Tátrai, csakúgy, mint másutt, amikor a lehetséges narrációs megoldások elkülönítésére kísérletet tesz. Szempontrendszere gazdag, citált példái meggyőzőek: az implicit és az explicit elbeszélő-én, valamint a nyílt vagy a rejtett narrátor kategóriák ugyanolyan logikusan végigvitt gondolatmenetben válnak érthető, világos fogalmakká, mint az 'én' elsődlegesen tranzaktív és elsődlegesen interaktív használatáról mondottak. Az értekezésben választ kaphatunk arra is, hogy milyen mértékben határozza meg a narráció nyelvi szerveződését az a lehetőség, hogy az 'én' jelölheti a történet egyik szereplőjét is. A szöveg-, illetőleg a műfajtipológiai kutatások szempontjából gyümölcsöző eredményt hozhatnak azok a következtetések, amelyek a kutatás további lehetséges irányait jelzik: az 'én' centrális vagy perifériális helyzete ugyanis szerepet játszhat abban, hogy az egyes szövegfajták, amelyeknek közös vonása éppen az én-elbeszélés, könnyebben különválaszthatóvá legyenek. Ilyen a tanúvallomás vagy a beismerő vallomás, az önéletírás vagy az emlékirat, hogy csak a legszembetűnőbb példákra hivatkozzunk. Jelentős megállapításnak tartjuk az én-elbeszélés referenciális természetéről mondottakat is (73), tudniillik felhívják a figyelmet a fogalomhasználatlaltal kapcsolatos veszélyekre. A dolgozat a narratológiai szakirodalom fontosabb terminusait (például *fokalizáció*, *elbeszélő*, *elbeszélte én* stb.) tüzetesen megvizsgálja, szintetizálja az eddigi eredményeket, a problémákat azonban a maguk állandóan elmozduló mivoltában tárgyalja: innen adódik talán a lezáratlanság érzete, amely feszültségben tartja az egyes fejezeteket, s ezáltal a befogadó aktív figyelmére számít.

A nyelvészeti pragmatika és az irodalomtudomány kapcsolatának egymást gazdagító voltára épp a perspektíva kategóriájának tisztázása hívja fel a figyelmet. Az elméletalkotók közül sokan az elbeszélő nézőpontot a narrációhoz viszonyítva tárgyalják, a deiktikus nyelvi elemek szerveződésének vizsgálati eredményei azonban a két fogalom szétválasztását teszik szükségessé. „A deiktikus kivetítésnek nevezett jelenség az elbeszélő szövegek értelmezése szempontjából azért rendelkezik olyan nagy fontossággal, mert a történet világa általában nincs közvetlen kapcsolatban a beszédesemény szituációs kontextusával, és emiatt gyakran előfordul, hogy a fokolizáló szerepét nem(csak) az elbeszélő tölti be, hanem a történet egyik szereplőjének adja át a fokolizáló szerepét” (76). A fokolizációnak két típusáról beszélhetünk: külső és belső nézőpontról. Joggal állapítja meg BARTHES nyomán Tátrai, hogy nem mosható egybe a fokolizáció a narráció személyességével, hiszen az ő-elbeszélés is alkalmazhat egy szereplőre összpontosító belső nézőpontot, viszont a perszonalitás nyilvánvalóan kihat a fokolizáltság alkalmazási körülményeire.

Tanulságos az elbeszélő személyének a történethez való viszonyát taglaló fejezet, hiszen rávilágít a deiktikus elemek kulcspozíciójára: azokban az elbeszélésekben, „amelyekben a történetmondónak nincs szándékában reális kapcsolatot teremtenie a saját és a történet világa között, az elbeszélőt lényegében mindentudónak tartjuk... Ekkor a történetmondás nem realiztikus motiváltságáról beszélhetünk.” A realiztikus motiváltságú történetmondásnak viszont az a jellegzetessége, hogy a beszédesemény és az elbeszélte esemény közötti reális kapcsolatra történik utalás. A nyelvi jelzések között lehetnek faktív predikátumok, episztemikus modalitást kifejező nyelvi jelzések stb. E kérdéskör szemléltetésére egy konkrét szövegrészletben, Faulkner „Megszületik augusztusban” című művében kerül sor.

A dolgozat harmadik nagyobb fejezetében az elmélet próbáját egészében végzi el Tátrai Szilárd. A mostanában oly sokat elemzett Ottlik-regényben veszi sorra a perszónális narráció probléma-együttesét. A vizsgálatba bevonja a „Továbbélők”-et és a „Hajnali háztetők” című kisregényt is. Előbbit a narrációs megoldások különbsége, utóbbit pedig a hasonlóságok okán. A korábban elemzett Kosztolányi-mű és az Ottlik-regény narrációs technikái bizonyos vonatkozásban egymásra mutatnak, a könyv egyes fejezetei ilyenképpen egymást erősítik: mindkét alkotásban hangsúlyos az elbeszélő tevékenység összetett volta, az elbeszélés aktusára utaló nyelvi jelzések, feltűnik a sajátosan alkalmazott kettős nézőpont. „Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége ... nem egyszerűen a kettős (belső) nézőpont alkalmazásában fogható meg, hanem abban, hogy mindez egy perszónális narrációval jellemezhető én-elbeszélésben válik lehetővé” (144).

„Az 'én' az elbeszélésben” Tátrai Szilárd első önálló kötete. Olyan munka, amely a modern narratológiában való tájékozódás fontos dokumentuma, megkerülhetetlen azok számára, akik tudományos alaposággal, körültekintéssel e témával kívánnak foglalkozni.

CZETTER IBOLYA